

Χρύσα Σοφιανού & Thomas M. Brogan

Ενδοπεριφερειακή κινητικότητα κατά την Εποχή του Χαλκού. Από τη Μεσοράχη στον Παπαδιόκαμπο της Ανατολικής Κρήτης

ABSTRACT

BRONZE AGE INTRAREGIONAL MOBILITY IN EAST CRETE: FROM MESORACHI TO PAPADIOKAMPOS

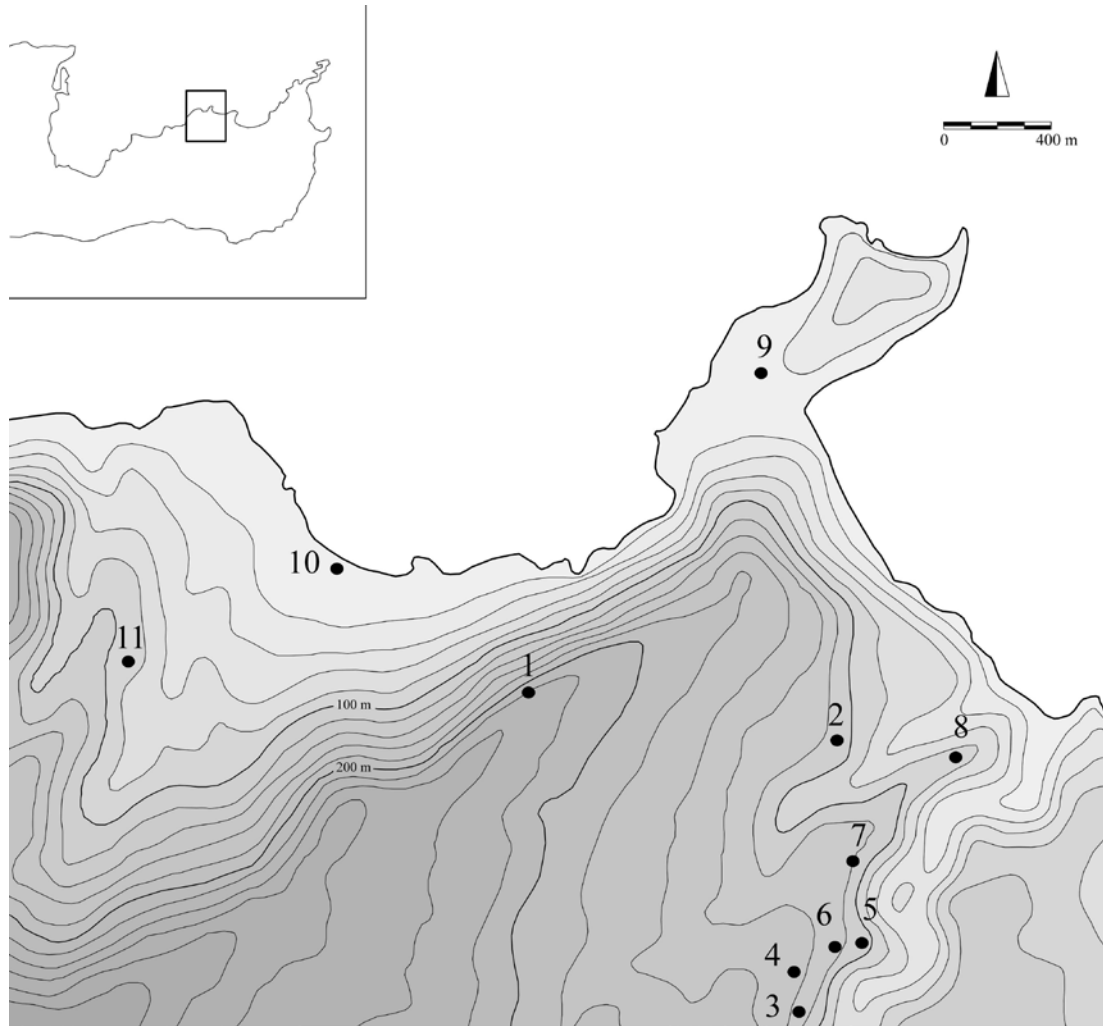
The paper is an overview of recent excavations at Mesorachi and Papadiokampos between 2007 and 2015. Geographically this region of eastern Crete forms a natural boundary on the north coast between the Mirabello and Siteia Bays, which for most of Cretan history was a sparsely inhabited periphery. One exception is the Bronze Age. For this period our project has recovered a cluster of Final Neolithic-Early Bronze I sites, an unusual Middle Bronze II Peak Sanctuary, and a large coastal town occupied from the Middle Bronze II to Late Bronze I periods. Viewed together these sites show a surprisingly dynamic pattern of settlement which began with defensible locations at Mesorachi at the beginning of the Bronze Age. From the EM II-MM I period local habitation moved to the foothills above Papadiokampos near Haghios Ioannis. During the Protopalatial period a new settlement appeared on the coast with a Peak Sanctuary on the Trachilas Peninsula. This town was rebuilt in LM I and abandoned for good after the LM IB destruction.

The artefacts and ecofacts from these sites provide intriguing evidence for the local diet and economy and relations with other parts of Crete and the wider Aegean world. The data also reveal distinctive features of settlement organization that are not typical of the Protopalatial and Neopalatial periods (e.g., an unusual plan with each house surrounded by gardens rather than being grouped tightly together). Our paper considers this combined evidence in the framework of “intra-regional mobility”.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: βραχογραφίες, σχήμα ωσειδές, θολωτός τάφος, ιερό, κήποι, διώροφες κατοικίες

Από το 2007 μέχρι το 2015 διενεργήθηκε αρχαιολογική έρευνα στις θέσεις Παπαδιόκαμπος, Τράχηλας, Σώπατα και Μεσοράχη Δήμου Σητείας, κατά τη διάρκεια της οποίας εντοπίστηκαν: αρχαιολογικές θέσεις που χρονολογούνται από την Τελική Νεολιθική έως την ΠΜ ΙΙΑ, ένα μικρό ιερό της ΜΜ ΙΙ και ένας παράκτιος εκτεταμένος οικισμός που κατοικήθηκε από τη ΜΜ ΙΙ έως την ΥΜ Ι περίοδο.

* Η επιφανειακή έρευνα και οι ανασκαφές στις προαναφερόμενες θέσεις πραγματοποιήθηκαν από την τότε ΚΔ' ΕΠΚΑ και στη συνέχεια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου υπό τη διεύθυνση της Προϊσταμένης Χρύσας Σοφιανού, με την υποστήριξη του Κέντρου Μελέτης Προϊστορικού Αιγαίου στην Ανατολική Κρήτη (INSTAP) και με τη συμμετοχή φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστούμε τους συνεργάτες μας στην έρευνα: τον καθ. Γ. Παπαδάτο, τους αρχαιολόγους Melissa Eaby, Κ. Χαλικιά, Δ. Μυλωνά (μελέτη πανίδας), Ε. Μαργαρίτη (μελέτη χλωρίδας), Μ. Ντίνου (μελέτη φυτόλιθων), τον Prof. T. Carter (μελέτη λίθινων αντικειμένων), τον D. Faulmann (φωτογραμμετρία και αρχιτεκτονική αποτύπωση), τις συντηρήτριες Στ. Χλουβεράκη, Κ. Hall, Μ. Τζαρή (συντήρηση) και τον Χρ. Παπανικολόπουλο (φωτογράφιση).

Εικ. 1. Χάρτης των περιοχών Μεσοράχη, Σώπατα, Παπαδιόκαμπος, Άγιος Ιωάννης, Τράχηλας, με σημειωμένες τις ανασκαμμένες και εντοπισμένες κατά την επιφανειακή έρευνα αρχαιολογικές θέσεις (Κ. Χαλικιάς).

Από γεωγραφικής απόψεως η περιοχή αποτελεί ένα φυσικό όριο στη βόρεια ακτή της Ανατολικής Κρήτης μεταξύ του κόλπου του Μιραμπέλλου και της Σητείας, η οποία σε όλες τις εποχές της κρητικής ιστορίας ήταν αραιοκατοικημένη, εκτός από την Εποχή του Χαλκού (Παπαδάτος & Σοφianού 2015, 477).

Εξετάζοντας συνολικά τις εντοπισμένες θέσεις παρουσιάζεται ένα εντυπωσιακά δυναμικό μοντέλο κατοίκησης που ξεκίνησε από τη φυσικά οχυρή περιοχή των Σωπάτων και της Μεσοράχης στις αρχές της Εποχής του Χαλκού. Στην Προανακτορική περίοδο η κατοίκηση μετακινήθηκε στους λόφους ΝΔ του Παπαδιόκαμπου (Εικ. 1.11), κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη (Δαβάρας 1972, 645· Soles 1992, 158· Herrero 2014, 284). Στην Παλαιοανακτορική περίοδο ιδρύθηκε ένας οικισμός στην παραλία που το ιερό του ήταν στη χερσόνησο του Τράχηλα (Εικ. 1.9) (Soφianou & Brogan 2012, 336). Ο οικισμός καταστράφηκε και ξαναχτίστηκε στη Νεοανακτορική περίοδο (Εικ. 1.10), αλλά πολύ σύντομα, στην ΥΜ ΙΒ, εγκαταλείφθηκε οριστικά.

Τα ευρήματα των ανασκαφών δίνουν στοιχεία για την οικονομία, τις ασχολίες και τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων, καθώς και τις σχέσεις τους με την υπόλοιπη Κρήτη και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου (Brogan—Sofianou—Morrison—Margaritis—Mylona 2013, 123-32· Σοφιανού & Brogan 2008· 2010· 2012). Η οργάνωση του οικισμού δεν ακολουθούσε τα σύγχρονά της τυπικά χαρακτηριστικά, αλλά παρουσίαζε ιδιαιτερότητες (Sofianou & Brogan 2012, 334).

Θεωρούμε ότι οι συντονισμένες αυτές δραστηριότητες έγιναν στο πλαίσιο μιας «ενδοπεριφερειακής κινητικότητας», η οποία επηρεάστηκε από σύγχρονες εξελίξεις σε γειτονικές περιοχές, για παράδειγμα την ίδρυση νέων οικισμών στον Μόγλο (Soles 1992, 41-113· Whitelaw 2004, 232· Brogan 2013, 556) και στην Αγία Φωτιά (Davaras & Betancourt 2004, 353· Papadatos & Tomkins 2013, 370) στις αρχές της ΠΜ περιόδου ή την ίδρυση ανακτόρων στον Πετρά (Tsiropoulou 2002, 133) και τα Γουρνιά (Watrous & Schultz 2012, 21) κατά τη ΜΜ και ΥΜ αντιστοίχως, ωστόσο παρουσιάζει σημαντικές διαφορές και ακολουθεί διαφορετική πορεία μέσα στον χρόνο.

Οι αρχαιολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν κατά την έρευνά μας εξετάζονται με τη χρονολογική σειρά ίδρυσής τους. Η συστηματική επιφανειακή έρευνα που έγινε το 2012 στις περιοχές Σώπατα και Μεσοράχη, ή Μεσοράχη, Φανερωμένης του Δήμου Σητείας αποκάλυψε την ύπαρξη συστηματικής ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στην περιοχή κατά την Τελική Νεολιθική και Πρωτομινωική περίοδο (Παπαδάτος & Σοφιανού 2015, 478).

Εντοπίστηκαν συνολικά 8 αρχαιολογικές θέσεις. Κατά την Τελική Νεολιθική το κέντρο κατοίκησης ήταν ένας αρκετά μεγάλος για την εποχή του οικισμός στο ΒΑ άκρο των Σωπάτων. Κοντά στη μεγάλη θέση εντοπίστηκαν πρόσφατα και άλλες μικρότερες της ΤΝ που αναλογούν πιθανόν σε μικρές μεμονωμένες αγροικίες.

Στις αρχές της Εποχής του Χαλκού οι θέσεις εγκαταλείφθηκαν και ιδρύθηκαν νέες στο γειτονικό πλάτωμα της Μεσοράχης, το οποίο είναι πιο δυσπρόσιτο και φυσικά οχυρωμένο. Τρεις από τις εγκαταστάσεις που ερευνήθηκαν βρίσκονται σε φυσικά οχυρές θέσεις πάνω από το φαράγγι των Αγίων Πάντων, με καλή ορατότητα της θάλασσας από ψηλά, γεγονός που έδινε στους κατοίκους ασφάλεια και δυνατότητα ελέγχου κινήσεων στον κόλπο της Σητείας. Από τα ευρήματα των ανασκαφών διαπιστώθηκε με μεγαλύτερη ακρίβεια η διάρκεια κατοίκησης σε κάθε θέση και εκτιμήθηκε καλύτερα ο αντίκτυπος που είχαν οι αλλαγές των εγκαταστάσεων της Μεσοράχης στις περιφερειακές εξελίξεις.

Στη θέση 8 της επιφανειακής μας έρευνας η ανασκαφή αποκάλυψε μια εντυπωσιακή σειρά από βραχογραφίες. Τα χαράγματα καταλαμβάνουν μια έκταση πάνω από 67τ.μ. και σχηματίζουν σπείρες, κυματοειδείς γραμμές, ομόκεντρα ημικύκλια, ωοειδή σχήματα και πιθανόν αποτύπωμα ποδιού, ψάρι, καράβι και δακτυλιόσχημο ειδώλιο. Η χρονολόγησή τους παραμένει ασαφής, αλλά καθώς βρέθηκαν κάτω από τοίχους της ΠΜ Ι περιόδου θεωρούνται πρωιμότερες. Έχουν παράλληλα σε βραχογραφίες της ΤΝ από τον Στρόφιλα Άνδρου και το Καστρί Θάσου και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού από το Καστρί Σύρου, το Βαθύ Αστυπάλαιας, τη Νάξο και την Ηρακλειά (Ντούμας 1965, 41· Telvantou 2008, 43· Κανάκης 2010, 76). Η απουσία κεραμικής και αρχιτεκτονικών λειψάνων της ΤΝ στη συγκεκριμένη θέση οδηγεί στην υπόθεση πως οι βραχογραφίες έγιναν από ομάδες που κατοικούσαν στα Σώπατα ή σε άλλες θέσεις που δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη.

Εικ. 2. Μεσοράχη.
Βραχογραφίες
στη θέση 8 (M. Eaby).

Η εν λόγω θέση 8 κατοικήθηκε για πρώτη φορά κατά την επόμενη περίοδο, την ΠΜ ΙΑ. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν πάνω στα χαράγματα της ΤΝ ένα τετράγωνο κτίσμα κατασκευασμένο με ασυνήθιστα μεγάλους και ορθογώνιους λίθους. Οι διαστάσεις του είναι 13×5 μ., διαθέτει 5-6 χώρους και δύο εξωτερικές αυλές στα βόρεια, με χαμηλούς τοίχους περίφραξης. Τα κυρίως δωμάτια της κατοικίας βρέθηκαν ως επί το πλείστον άδεια λόγω της μετέπειτα χρήσης τους κατά την ΠΜ ΙΙΑ. Η απουσία εισηγμένων αντικειμένων και η σπανιότητα του οψιανού υποδηλώνει ότι δεν υπήρχαν επαφές με τις Κυκλάδες ή ότι αυτές γίνονταν μέσω άλλων παραθαλάσσιων εμπορικών κέντρων που λειτουργούσαν ως πύλες εισόδου, όπως η γειτονική Κεφάλα Πετρά (Paradatos & Tomkins 2013, 365).

Την ίδια περίοδο ιδρύθηκε ένας ακόμα οικισμός στη θέση 5, πάνω σε χαμηλό λόφο, στο μέσον της Α πλευράς της Μεσοράχης. Οι δοκιμαστικές τομές του 2009 δεν αποκάλυψαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ανθρωπογενείς αποθέσεις *in situ*, καθώς ο λόφος έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση. Σύμφωνα με το είδος της κεραμικής που εντοπίστηκε και περιλαμβάνει αρκετά τμήματα από πιθάρια, πρόκειται μάλλον για μικρή θέση κατοίκησης (Paradatos & Sofianou 2010, 15).

Είναι πιθανό οι κάτοικοι των δύο θέσεων 8 και 5 να είχαν ταφεί στον θολωτό τάφο τύπου Μεσαράς, που εντοπίστηκε στη θέση 6 και αποτελεί ένα παράδοξο ανάμεσα στις διαφορετικές ταφικές συνήθειες της βόρειας και ανατολικής Κρήτης, όπου επικρατούν οι λαξευτοί τάφοι και οι ταφικές οικίες. Ο θολωτός τάφος που χαρακτηρίζει την ταφική αρχιτεκτονική της νότιας κεντρικής Κρήτης αποδεικνύει επαφές ανάμεσα στις δύο τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές. Επιπλέον είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τάφος της Μεσοράχης χρονολογείται στην ΠΜ ΙΑ περίοδο, κατατάσσεται μεταξύ των πρωιμότερων θολωτών και είναι σύγχρονος με τους πρώτους θολωτούς των Αστερουσίων (Paradatos & Sofianou 2010, 26-27). Τέλος, όπως θα δούμε, αποτέλεσε πρότυπο για την αρχιτεκτονική της επόμενης περιόδου στη Μεσοράχη, της ΠΜ ΙΒ.

Εικ. 3. Μεσοράχη.
Το ΠΜ ΙΑ κτίσμα
στη θέση 8 (M. Eaby).

Στην ΠΜ ΙΒ οι θέσεις 5 και 8 εγκαταλείφθηκαν και ιδρύθηκαν νέες εγκαταστάσεις στο κέντρο του πλατώματος. Η προτίμηση θέσεων απομακρυσμένων από τη θάλασσα έρχεται σε αντίθεση με την επικρατούσα εκείνη την περίοδο τάση της υπόλοιπης Κρήτης για ίδρυση οικισμών στα παράλια, ως αποτέλεσμα της άνθησης του θαλάσσιου εμπορίου.

Σε μία από αυτές, στη θέση 7, ανασκάφηκε ένα ασυνήθιστο κτίριο χωρίς γωνίες, το οποίο είναι από τα πρωιμότερα ολοκληρωμένα αυτόνομα κτίσματα που καταγράφονται στην Κρήτη. Έχει σχήμα ωοειδές με διαστάσεις 13×18 μ., που είναι διπλάσιες από εκείνες των σύγχρονων

Εικ. 4. Μεσοράχη. Το ΠΜ ΙΒ κτίριο στη θέση 7 (M. Eaby).

Εικ. 5. Τράχηλας. ΜΜ ΙΙ ζωόμορφο ειδώλιο (Χρ. Παπανικολόπουλος).

κατοικιών σε κοντινές θέσεις. Στο δωμάτιο 5 του κτιρίου θάφτηκε ένας νέος άνθρωπος χωρίς κτερίσματα. Τόσο το σχήμα της κατοικίας όσο και η ταφή στο εσωτερικό της είναι ασυνήθιστα για την Α. Κρήτη. Κατά την ανασκαφή του εντοπίστηκε όλη η οικοσκευή *in situ*. Οι εσωτερικοί τοίχοι ορίζουν επτά χώρους, οι οποίοι περιείχαν πλήρη σειρά λίθινου και πήλινου εξοπλισμού πάνω σε λιθόκτιστα επίπεδα και θρανία. Στο Δωμάτιο 1 γινόταν η επεξεργασία της τροφής, η προετοιμασία του φαγητού και φυλάσσονταν πολλά οικιακά σκεύη. Τα Δωμάτια 2, 3, και 6 είχαν εστίες ανοικτές και λακκοειδείς, πιθανότατα για την υποστήριξη των σκευών χωρίς πόδια. Το δωμάτιο 2 είχε την πιο σύνθετη διάταξη, με δύο υπερυψωμένα από το δάπεδο έδρανα πλαισιωμένα από θρανία στη βόρεια πλευρά, ένα ιγδίο στην ανατολική, μία εστία στη δυτική, ένα ακόμη θρανίο και μια γωνιακή εστία στο νότιο άκρο. Το Δωμάτιο 3 περιείχε το 85% των μαγειρικών σκευών, που το καθορίζει ως τον κύριο χώρο μαγειρέματος. Τα Δωμάτια 4 και 7 βρέθηκαν σχετικά άδεια και ίσως χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση φθαρτών αγαθών. Η είσοδος του κτιρίου ήταν στη νοτιοανατολική πλευρά του Δωματίου 7 και είχε κατασκευαστεί με κατώφλι και δύο όρθιες πλάκες με τον χαρακτηριστικό «τρίλιθο» τρόπο των θολωτών τάφων. Οι λόγοι εγκατάλειψης του κτιρίου στο τέλος της ΠΜ ΙΒ είναι ακόμη αδιευκρίνιστοι.

Στην ΠΜ ΙΙΑ περίοδο μια ομάδα ανθρώπων επέστρεψε και εγκαταστάθηκε πάλι στη θέση 8. Πάνω στην προγενέστερη εγκατάσταση κατασκευάστηκε μία ευθύγραμμη κατοικία σε σχήμα Γ και σε μικρότερη κλίμακα, η οποία διέθετε 4-5 χώρους εσωτερικά και εξωτερική αυλή στη βόρεια πλευρά. Τα ευρήματα κεραμικής και μεταλλουργίας δείχνουν διασυνδέσεις με την υπόλοιπη ανατολική Κρήτη, αλλά η ανακατάληψη ήταν βραχύβια και το πλάτωμα της Μεσοράχης σύντομα εγκαταλείφθηκε πλέον οριστικά.

Η κατοίκηση στη συνέχεια μετακινήθηκε προς τους χαμηλότερους λόφους πάνω από την πεδιάδα του Παπαδιόκαμπου. Στη θέση Λιναρές, κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου έχει ανασκαφεί μια ταφική οικία με ανακομιδές που χρονολογήθηκε στην ΠΜ ΙΙΒ (Δαβάρας 1972· Soles 1992, 158· Herrero 2014, 284). Μια κοντινή μικρή εγκατάσταση που δεν έχει ανασκαφεί ακόμη φαίνεται να κατοικήθηκε την ίδια περίοδο.

Στον Παπαδιόκαμπο η πρώτη ουσιαστική φάση εγκατάστασης αποδεικνύεται από ευρήματα της MM II σε τέσσερα σημεία κατά μήκος της ακτής σε έκταση 300 μ. που υποδεικνύουν την ίδρυση ενός Παλαιοανακτορικού οικισμού. Είναι πιθανό η ανέγερση του πρώτου ανακτόρου στον Πετρά και η εμφάνιση μιας νέας υψηλής κοινωνικής τάξης να προκάλεσε πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που αιτιολογούν την ίδρυση οικισμού σε μια περιοχή υψηλής στρατηγικής αξίας, όπως ο Παπαδιόκαμπος (Sofianou & Brogan 2012, 337). Ακόμη μια ένδειξη για την ανάμιξη του ανακτόρου στην ίδρυση του νέου οικισμού είναι και η θέση του ιερού στη χερσόνησο του Τράχηλα. Τα ιερά κορυφής είχαν οπτική σύνδεση με τις εγκαταστάσεις και τους οικισμούς που είχαν οργανωθεί γύρω τους. Το πλησιέστερο στον Πετρά σημαντικό ιερό κορυφής βρίσκεται στο ύψωμα Πρινιάς, που είναι ορατό από όλα τα σημεία του κόλπου της Σητείας εκτός από τον Παπαδιόκαμπο (στο ίδιο, 337). Ίσως για τον λόγο αυτό οι κάτοικοί του ίδρυσαν ένα μικρό ιερό στο βορειοδυτικό άκρο της χερσονήσου του Τράχηλα, το οποίο ήταν στραμμένο δυτικά προς τον οικισμό και είχε οπτική σύνδεση τόσο με τον Παπαδιόκαμπο όσο και με τον Πρινιά. Η ανασκαφή του ιερού απέδωσε βότσαλα, κύπελλα, χύτρες και ειδώλια που χρονολογούνται στη MM II περίοδο, κατά την οποία έγινε η ανέγερση του ανακτόρου στον Πετρά και η πρώτη εγκατάσταση στον Παπαδιόκαμπο.

Μέχρι σήμερα από τον Παλαιοανακτορικό οικισμό στον Παπαδιόκαμπο έχει ανασκαφεί ένας μεγάλος χώρος με χρήση μαγειρείου. Η κεραμική, τα αρχαιοβοτανολογικά και ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη διατροφή και την τοπική οικονομία. Οι κάτοικοι ασχολούνταν με την καλλιέργεια σταφυλιών και εναλλασσόμενες καλλιέργειες οσπρίων και δημητριακών. Η αποκάλυψη ποσότητας σπασμένων οστρέων πορφύρας και 30 υφαντικών βαρών υποδηλώνει ότι τα βαμμένα υφάσματα ήταν μία από τις ασχολίες των κατοίκων του. Ο οικισμός καταστράφηκε στο τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου, όπως και πολλές θέσεις της περιοχής.

Ο Νεοανακτορικός οικισμός στον Παπαδιόκαμπο χωρίζεται γεωγραφικά από τρία ρέματα σε 4 Τομείς που στον καθένα έχει ανασκαφεί μία κατοικία (Brogan–Sofianou–Morrison 2011, 31· Sofianou & Brogan 2010, 135· 2012, 328). Το χαρακτηριστικό που τον διαφοροποιεί από άλλους Νεοανακτορικούς οικισμούς είναι η απόσταση μεταξύ των κατοικιών με ενδιάμεσους κήπους, καθώς και η παρουσία τοίχων γύρω τους. Οι περιφράξεις δείχνουν πως ο οικισμός δεν ήταν ρυμοτομημένος σε πυκνοκατοικημένες συνοικίες με δρόμους, όπως τα Γουρνιά, ο Μόχλος και το Παλαίκαστρο, αλλά αποτελείτο από μεμονωμένες κατοικίες που διαχωρίζονταν μεταξύ τους με περιφραγμένους κήπους ή χωράφια (Sofianou & Brogan 2012, 331· Stamos–Sofianou–Brogan 2015, 54). Ο χαλαρός πολεοδομικός σχεδιασμός στον Παπαδιόκαμπο πιθανόν αντικατοπτρίζει τις επαύλεις και τις αγροικές της ανατολικής Κρήτης, στη Ζου, στα Αχλάδια, στον Άγιο Γεώργιο, κ.ά. (Sofianou & Brogan 2012, 334· Platon 1997, 187· Mantzourani & Vavouranakis 2005, 100).

Η κοινωνική και οικονομική δομή του οικισμού γίνεται κατανοητή από τα ευρήματα των ανασκαφών στους Τομείς Α και Β. Οι δύο κατοικίες που ανασκάφτηκαν ήταν διώροφες και καλά δομημένες. Οι κάτοικοι στον Τομέα Α ήταν αγρότες και αλιείς. Τα προϊόντα τους ήταν ελιές, σταφύλια, μούρα, σύκα, αμύγδαλα, όσπρια και δημητριακά, ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, ενώ αφιέρωναν σαφώς περισσότερο χρόνο στην αλιεία (Brogan 2013, 353· Brogan–Sofianou–Morrison 2011, 32) Η Οικία Β.1 παρουσιάζει μια πολύ διαφορετική εικόνα

με πιο εύπορους κατοίκους. Κατασκεύαζαν εργαλεία από χαλκό, χρυσά κοσμήματα, υφάσματα και παρήγαν κρασί που ίσως εμπορεύονταν (Σοφιανού & Brogan 2012). Η διαφορά στην παραγωγή προϊόντων και στην κατανάλωση των τροφίμων μεταξύ των δύο κατοικιών είναι φανερή, καθώς και η κοινωνικοοικονομική τους αντίθεση, αλλά αυτό είναι πέρα από το θέμα μας.

Ανακεφαλαιώνοντας το μέγεθος και η τοποθεσία των οικισμών της ΤΝ και ΠΜ Ι στα Σώπατα και στη Μεσοράχη είναι παρόμοια με άλλες που βρέθηκαν σε όλη την Κρήτη, ενώ υπάρχουν σαφείς ενδείξεις επαφών με τις κοινότητες κατά μήκος της ακτής. Ωστόσο η χρήση χαραγμάτων, ο πρώιμος θολωτός τάφος, η κυκλική αρχιτεκτονική, η έλλειψη επαφών με τον κυκλαδικό κόσμο, καθώς και η απόφαση να μετακινηθούν μακριά από την ακτή, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στοιχεία που δείχνουν ότι η ζωή στα Σώπατα και στη Μεσοράχη αναπτύχθηκε με μια ιδιοσυγκρασία που ήταν εξαιρετικά τοπική και πολύ δυναμική. Η ίδια τακτική συνεχίστηκε κατά την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι στην εγκατάσταση στον Άγιο Ιωάννη, ενώ άλλαξε απότομα στη ΜΜ ΙΙ με την εμφάνιση του μεγάλου, παραθαλάσσιου οικισμού και του ιερού κορυφής, που επέτρεψε στους κατοίκους να συνδεθούν οπτικά με το ιερό του Πριλιά. Ωστόσο η πολεοδομική οργάνωση του ΥΜ οικισμού με κατοικίες σε απόσταση 50-100 μ. μεταξύ τους, αντιπροσωπεύει μια σημαντική απόκλιση από το γνωστό πρότυπο του ενιαίου οικισμού στην περιοχή της Σητείας. Ο Πετράς θα είχε σημαντικούς πολιτικούς και οικονομικούς λόγους να εκμεταλλευτεί τον Παπαδιόκαμπο για τα προϊόντα του, αλλά κυρίως για τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων και την προστασία του ανακτόρου από δυτικά. Παρόλα αυτά από τα μέχρι σήμερα δεδομένα και τη μελέτη της κεραμικής δεν προκύπτουν σχέσεις μεταξύ Πετρά και Παπαδιόκαμπου. Οι μελέτες συνεχίζονται προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι λόγοι της ιδιαιτερότητας των σχέσεων στην περιοχή της Μεσοράχης και του Παπαδιόκαμπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Thomas M. Brogan (2013), "Minding the Gap. Reexamining the Early Cycladic III 'Gap' from the Perspective of Crete: A Regional Approach to Relative Chronology, Networks and Complexity in the Late Prepalatial Period", *AJA* 117, 555-567.
- Thomas. M. Brogan, Chrysa Sofianou & Jerolyn E. Morrison (2011), "In Search of the Upper Story of LM I House A.1 at Papadiokampos: An integrated architectural and ceramic perspective", Walter Gauss, Michael Lindbloom, Angus Smith, and James Wright (eds.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th Birthday*, Oxford, 31-39.
- Thomas M. Brogan, Chrysa Sofianou, Jerolyn E. Morrison, Evi Margaritis & Dimitra Mylonas (2013), "Living off the Fruit of the Sea in House A.1 at Papadiokampos", Sofia Voutsaki–Soultana Valamoti (eds.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a better integration of archaeology and science*, Leuven, 123-132.
- Κωστής Δαβάρας (1972), «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27, 645-654.
- Costis Davaras and Philip P. Betancourt (2004), "The Haghia Photia Cemetery I", *Prehistory Monographs* 14, Philadelphia.

- Χρήστος Κανάκης (2010), «Οι επίκρουστες σπείρες της Ηρακλειάς», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114, 76-82.
- Borja Legarero Herrero (2014), *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*, Prehistory Monographs 44, Philadelphia, INSTAP Academic Press.
- Eleni Mantzourani and Georgos Vavouranakis (2005), "Achlada and Epano Zakros. Two possible villas in east Crete", *OpAth* 30, 99-126.
- Χρήστος Ντούμας (1965), «Κορφή τ' Αρωνιού», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20, 41-65.
- Γιάννης Παπαδάτος & Χρύσα Σοφianού (2015), «Χωροταξία οικισμών στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού: Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στη Σκοπή Σητείας», Παυλίνα Καραναστάση, Αναστασία Τζιγκουνάκη, Χριστίνα Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας*, Ρέθυμνο, ΥΠ.ΠΟ.Α. – Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 475-487.
- Yiannis Papadatos & Chrysa Sofianou (2010), "A Prepalatial Tholos Tomb at Mesorachi Skopi, near Siteia, East Crete", *AEA* 10, 1-31.
- Yiannis Papadatos & Peter Tomkins (2013), "Trading, the Longboat, and Cultural Interaction in the Aegean", *AJA* 117, 353-81.
- Lefteris Platon (1997), "The Minoan 'villa' in eastern Crete. Riza, Akhkladia, and Prophetes Elias Praissos: two different specimens of one category", Robin Hägg (ed.), 187-202.
- Jeffery S. Soles (1992), *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, Hesperia Supplement 24, Princeton.
- Χρύσα Σοφianού & Thomas Brogan (2008), «Πρώτη προσέγγιση μιας ΥΜ Ι οικιακής εγκατάστασης στον Παπαδιόκαμπο Σητείας», *Κρητική Εστία* 12, Δ', 23-32.
- Χρύσα Σοφianού & Thomas Brogan (2010). «Μινωικός Οικισμός Παπαδιόκαμπου Σητείας. Η Ανασκαφή της Οικίας Β.1 κατά το 2008», Μιχάλης Ανδριανάκης – Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας*, Ρέθυμνο, ΥΠ.ΠΟ.Τ. – 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 134-142
- Χρύσα Σοφianού & Thomas M. Brogan (2012), «Ανασκαφές Παπαδιόκαμπου 2009-2010: Η Οικία Β.1.», Μιχάλης Ανδριανάκης – Πετρούλα Βαρθαλίτου – Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 25-28 Νοεμβρίου 2010, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας*, Ρέθυμνο, ΥΠ.ΠΟ.Τ. – 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 70-76.
- Chrysa Sofianou & Thomas Brogan (2012), "Papadiokampos and the Siteia Bay in the second millennium BC: exploring patterns of regional hierarchy and exchange in eastern Crete", Metaxia Tsiropoulou (ed.), *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies*, Monographs of the Danish Institute at Athens 16, 327-340.
- Antonia Stamos, Chrysa Sofianou & Thomas M. Brogan. (2015), "Making the Invisible Visible. Ground Penetrating Radar at Papadiokampos, Crete", Sarah Cappel, Ute Gunkel Maschek, and Diamantis Panagiotopoulos (eds.), *Minoan Archaeology, Perspectives for the 21st Century*, Louvain, 53-60.
- Christina A. Televantou (2008), "Strofilas: A Neolithic Settlement on Andros", Neil Brodie et al. (eds.), *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 43-54.
- Metaxia Tsiropoulou (2002), "Petras Siteia: The palace, the town, the hinterland and the Protopalatial background", Jan Driessen, Ilse Schoep, and Robert Laffineur (eds.), *Monuments of Minos, Rethinking the Minoan Palaces, Proceedings of the International Workshop "Crete of the Hundred Palaces?" Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, Aegaeum 23, Liège Austin, 133-144.
- Todd Whitelaw (2004), "Alternative Pathways to Complexity in the Southern Aegean", John C. Barrett, and Paul Halstead (eds.) *The Emergence of Civilization, Revisited (SSAA 6)*, Oxbow, 232-256.